

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Voorbij de crisis: angst voor de toekomst overwinnen

De economische crisis is een symptoom van een dieper liggende, culturele crisis die blootlegt dat mensen hun grenzen te buiten gaan, in financiële maar ook in morele zin. Een duiding van de crisis op basis van dit inzicht kan hoop bieden op het overwinnen van de angst voor de toekomst. Enkele principes kunnen daarbij behulpzaam zijn. Herwaardeer het rentmeesterschap, koester de deugdzzaamheid, stel grenzen aan specialisatie, middel het eigen belang met dat van anderen.

door *Lans Bovenberg & Herman Wijffels*

Lans Bovenberg is hoogleraar economie aan de Universiteit van Tilburg en wetenschappelijk directeur van het onderzoeksinstituut Netspar. Herman Wijffels is oud-voorzitter SER, voormalig topman van Rabobank en momenteel covoorzitter van Worldconnectors.

DE CRISIS OP VERSCHILLENDE NIVEAUS

De economische crisis is op verschillende niveaus te analyseren. Aan de oppervlakte zien we een financieel systeem dat in elkaar gezakt is en door kapitaalinjecties weer op de been wordt geholpen. Overheden proberen daarnaast de vraag te restaureren door geld in de economie te pompen.

Op een dieper niveau zien we een ecologische crisis en een toenemende schaarste aan grondstoffen. De overbelasting van onze planeet heeft mede bijgedragen aan de crisis. De prijzen voor olie en andere grondstoffen zijn in de aanloop tot de crisis sterk gestegen. Ondanks de hogere prijzen handhaafden consumenten – in het bijzonder in de VS – hun levensstandaard door simpelweg meer te gaan lenen, mede ook omdat ze daartoe verleid werden door banken. Het onvermogen van met name de grootste economie

ter wereld om zich aan te passen aan de schaarste aan energie en grondstoffen vergrootte de macro-economische onevenwichtigheden. En dat leidde uiteindelijk mede tot de financiële crisis.

Op het meest fundamentele, derde, niveau beleven we een crisis van de westerse cultuur; van onze manier van denken, van onze manier van consumeren en produceren. Dit is niet alleen de crisis van *Wall Street*, maar ook die van *Main Street*. Om hier sterker uit te komen, zullen we dan ook niet alleen naar de markt of de overheid moeten kijken, maar ook – en vooral – naar onszelf – op individueel niveau, op het mesoniveau van collectiviteiten zoals bedrijven, sectoren en het maatschappelijke middenveld, en op het macroniveau van de samenleving als geheel. Op elk niveau gelden dezelfde vragen: vanuit welke veronderstellingen opereren we? Wat zijn onze diepere waarden? Waartoe zijn we op aarde?

De crisis als kans voor maatschappelijke vernieuwing

Deze bijdrage analyseert de crisis als een culturele crisis. We zien de crisis als een leermoment – als een tweesprong waarop we de kans krijgen de weg van sociale en ecologische vernieuwing in te slaan. In de ontwikkeling van elke samenleving dienen zich periodiek momenten aan van bezinning en heroriëntatie; van bekering, zo men wil. In de dood van de crisis vinden we het zaad voor nieuw leven. Een nieuwe fase in de maatschappelijke ontwikkeling vereist dat we afscheid durven nemen van oude denkpatronen en manieren van werken. Het ontstaan van nieuwe inzichten, kennis en technologie schept de mogelijkheid om beter en efficiënter in onze behoeften te voorzien. Het gaat om *creative destruction*.

Dit is een tijd voor verandering, voor sociale en ecologische vernieuwing, gebaseerd op hoop op een gezondere samenleving. Deze boodschap

*Laten we hoop en nieuw
perspectief bieden in plaats
van angst voor de toekomst te
cultiveren*

van *change* en *hope* klinkt na de historische verkiezingsoverwinning van Obama bekend in de oren. Laten we hoop en nieuw perspectief bieden in plaats van angst voor de toekomst te cultiveren. Want alleen dan zullen we oude verworvenheden durven op te geven om vervol-

gens een nieuwe weg in te slaan en zo uiteindelijk veel te kunnen winnen.

In dit artikel beginnen we met het stellen van de diagnose. Vervolgens identificeren we een aantal principes die de samenleving kunnen helpen om vitaler uit de crisis te komen. Daarna bespreken we hoe we deze principes concreet kunnen toepassen. Het gaat daarbij om het bieden van een hoopvol perspectief dat verder reikt dan het hier en nu. De concluderende

paragraaf bespreekt de gevolgen van onze analyse voor de rol van de overheid, de markt en het maatschappelijke middenveld.

DIAGNOSE: ZEGENINGEN EN BEPERKINGEN VAN DE VERLICHTING

De Verlichting heeft de samenleving veel zegeningen gebracht. Maar sommige waarden die de Verlichting heeft voortgebracht hebben in de loop der tijd uitwerkingen gekregen die tot onbalans, scheefgroei en perversie in de westerse cultuur hebben geleid. Onze samenleving heeft in de huidige fase van haar ontwikkeling meer nodig dan alleen de waarden van de Verlichting om gezond en vitaal te blijven. We lichten onze visie toe aan de hand van het gedachtegoed van een supertrio dat uit de Verlichting is voortgekomen: Descartes, Newton en Darwin. Onze bespreking en interpretatie van zowel dat gedachtegoed als de verdere ontwikkeling daarvan gaat met grote stappen. In het kader van dit artikel kunnen we geen recht doen aan de rijkdom van de bijdragen van dit trio. Feit is dat deze denkers grote invloed hebben uitgeoefend op zowel de wetenschap als de cultuur.

Descartes: de ratio en de ego-economie

Descartes benadrukte het belang van de rede: 'Ik denk dus ik besta.' De nadruk op de ratio heeft veel maatschappelijke vooruitgang gegenereerd. Het bracht bevrijding aan mensen die gevangen werden gehouden in de mythische cultuur van de Middeleeuwen. De kracht van de rede blijkt onder andere uit de vele technologische innovaties die de mens sinds de Verlichting heeft voortgebracht.

Maar het centraal stellen van de rede resulteert later ook in scheefgroei. De mens wordt hoogmoedig. Hij gaat zich als denkend wezen boven de natuur plaatsen, er ontstaat een sterk antropocentrische levenshouding. Ecologische grenzen en de beperkingen van de aarde worden onvoldoende in acht genomen. Aantasting van natuurlijke hulpbronnen en het milieu en een toenemende schaarste aan grondstoffen zijn de gevolgen.

Naast de grenzen van de aarde worden ook de grenzen en beperkingen van het menselijke intellect geleidelijk uit het oog verloren. Het verstand is immers beperkt. De rede alleen kan geen antwoord geven op de diepere levensvragen: waarom ben ik op aarde? Wie ben ik? Het intellect redt het niet zonder passie, bezieling en inspiratie en zonder diepere waarden die voortkomen uit geestelijke openbaringen. Door het verstand centraal te stellen, verliest de westerse mens de geestelijke dimensies van het leven steeds meer uit het oog. De wereld wordt plat. Technologische vooruitgang gaat niet gepaard met morele en spirituele groei.

Iets dergelijks geldt ook voor de politiek. Montesquieu verankerde de

democratie met de *trias politica* van de uitvoerende, wetgevende en rechtspreekende machten. Deze balans tussen verschillende machten heeft veel zegen gebracht. Maar ook de representatieve democratie kan uiteindelijk niet zonder langetermijnwaarden en spiritualiteit. Zonder geestelijke input dreigen economie, politiek en cultuur omlaag getrokken te worden door de zwaartekracht van kortetermijnwinst, de korte electorale cyclus, korte soundbites en vluchtige verpozing.

Al deze ontwikkelingen dreigen uit te monden in een ego-economie waarin hoogmoedige mensen alleen voor zichzelf leven. De mens gaat zichzelf steeds meer zien als het enige doel van het bestaan, in plaats van dienstbaar te willen zijn aan een groter geheel en een grotere gemeenschap. Het individuele geluk wordt losgekoppeld van het welzijn van de ander en van de schepping. De mens zoekt zijn geluk steeds meer alleen in zichzelf in plaats van ook buiten zichzelf.

Er ontstaat een antropologisch wereldbeeld waarin de mens zichzelf tot wet is. De mens verliest het relationele aspect van het bestaan steeds verder uit het oog. Daardoor komen de relaties en verbindingen met de natuur, de ander en de Ander onder druk. Als de mens alleen voor zichzelf leeft, verliest het aardse bestaan aan waarde. Het blikveld wordt beperkt tot de zichtbare, materiële wereld van het hier en nu. We zonderen ons af van de spirituele (geloofs)tradities van voorgaande generaties en houden onvoldoende rekening met de belangen van toekomstige generaties.

Newton en specialisatie

Vooruitgang in de wetenschap vereist specialisatie. Newton realiseerde zich dat. Hij ging kleine delen van de schepping onderzoeken. Deze strategie, waarbij de complexe realiteit uiteengegrafeld wordt in kleine delen, heeft veel bijgedragen aan de vooruitgang in de wetenschap. Ook in de samenleving zelf gingen mensen zich specialiseren. Dat droeg bij aan een

snelle groei van de welvaart. De mensheid kon zo immers optimaal profiteren van de verschillende talenten van ieder mens.

Maar net als de rede kent voorgaande specialisatie zijn grenzen. Mensen die zich concentreren op een klein deel van een grotere taak

Financiële prikkels en wettelijke voorschriften zijn onvoldoende om mensen te motiveren het goede te doen

dreigen te vervreemden van hun werk en verliezen daarmee hun intrinsieke motivatie. Een mechanische top-down besturingsmethode die ervoor moet zorgen dat ieder zich richt op het gezamenlijke belang van een organisatie heeft ook zo haar beperkingen. Dat geldt zeker in een economie

waarin het steeds meer gaat om kennis, bezielde creativiteit en dienstbaarheid. Financiële prikkels en wettelijke voorschriften zijn onvoldoende om mensen te motiveren het goede te doen.

Wie overziet nog het geheel als specialisten zich beperken tot een klein deel daarvan? In grote organisaties ontbreekt vaak een gedeeld inspirerend perspectief. Generalisten verliezen het van specialisten. In de samenleving worden mensen gereduceerd tot hun verschillende rollen: werknemer, consument, burger, belegger. Een holistisch perspectief ontbreekt. Wat blijft er over van de mens als geheel?

Ook in ecologisch opzicht leidt ver doorgedreven specialisatie tot problematische effecten. Specialistische, verkokerde ontwerpen van producten en productieprocessen negeren de zijdelingse effecten op het milieu, in de vorm van emissies en restafval. Zo ontstond een wegwerpeconomie met verspilling van grondstoffen en vervuiling van bodem, lucht en water. Enkele grote mondiale vraagstukken waarmee de mensheid thans geconfronteerd wordt zijn daarvan het gevolg.

Darwin en concurrentie

Het evolutionaire perspectief van de *survival of the fittest* uit de natuurwetenschappen werd ook toegepast op maatschappelijk terrein. Concurrentie is een belangrijke pijler van ons economisch stelsel. Dat heeft zonder twijfel zegenrijke gevolgen gehad. Concurrentie is een belangrijke motor achter de innovatie en de maatschappelijke vooruitgang van de afgelopen eeuwen.

Toch moeten we onze ogen ook niet sluiten voor de mogelijk perverse effecten van een perspectief waarbij de één zijn dood de ander zijn brood is. Bij de grote uitdagingen van deze tijd lopen de belangen van verschillende partijen meer parallel dan dat ze op gespannen voet staan. Denk bijvoorbeeld aan de klimaatcrisis en de kredietcrisis, waarvoor een aanpak op systeemniveau is geboden. Een atomistische benadering waarin iedereen primair voor zijn specifieke eigen belang gaat, is daarvoor ontoereikend. We moeten daarom op zoek naar een nieuwe balans tussen concurrentie en samenwerking. Naast concurrentie dient ook samenwerking tussen private partijen mogelijk te zijn als daarmee publieke (bijvoorbeeld ecologische) belangen worden gediend. Zo wordt voorkomen dat bedrijven elkaar gevangenhouden in een 'prisoner's dilemma' waarbij men niet wil bijdragen aan maatschappelijke prioriteiten om de concurrentiepositie te beschermen.

De financiële crisis als manifestatie van de cultureelcrisis

De economische crisis is de manifestatie van een culturele crisis die blootlegt dat we onze grenzen onvoldoende erkennen en respecteren. Het

ecologisch draagvermogen van de aarde wordt overbelast. Het onvoldoende respecteren van financiële grenzen resulteert in te veel schuld. Beloften kunnen daardoor niet meer worden waargemaakt, met verlies aan onderling vertrouwen en uiteindelijk een financiële crisis als gevolg.

Daarnaast onderkent de mens de grenzen van zijn eigen cognitie onvoldoende. Financiële producten zijn te complex geworden. Mede door de toegenomen specialisatie overziet niemand nog de complexiteit van de internationale financiële markten en de systeemrisico's waaraan de financiële sector als geheel blootstaat. We hebben een te hoge dunk van ons inzicht in maatschappelijke processen en daarmee van de maakbaarheid van de samenleving. Daarom onderschatten we de risico's op macroniveau die eigen zijn aan ons economisch stelsel.

Geheel in lijn met het mechanische wereldbeeld van Newton denken we bijvoorbeeld dat we met financiële prikkels, wetgeving en toezicht het gedrag van managers in de financiële sector kunnen sturen. Maar deze instrumenten alleen blijken de belangen van individuele managers niet op een lijn te kunnen brengen met die van de depositohouders, de belastingbetaler en de samenleving als geheel.

We stuiten hier niet alleen op de cognitieve, maar ook op de morele beperkingen van de mens. Bankiers koppelen hun eigen belang los van dat van andere belanghebbenden zoals de depositohouders, de aandeelhouders en de belastingbetaler. Door vooral oog te hebben voor de korte termijn slaat de hebzucht toe: men probeert zelf beter te worden ten koste van anderen. In plaats van dat het management de klant dient, is de klant er voor het management. Zo'n bedrijfsmodel is niet duurzaam en tast niet alleen de belangen van de belanghebbenden aan, maar vernietigt uiteindelijk ook de financiële sector zelf. Ook op het niveau van de samenleving als geheel dreigt kortetermijngedrag waarde te vernietigen. Door onvoldoende rekening houden met de draagkracht van de schepping en de belangen van toekomstige generaties is onze welvaart niet op een duurzame manier geborgd.

PRINCIPES VOOR SOCIALE EN ECOLOGISCHE VERNIEUWING

De economische crisis is een historisch kruispunt. We hebben nu de kans om een andere, betere richting in te slaan, om een volgende fase in de maatschappelijke ontwikkeling vorm te geven. Een crisis als deze is een beslissende tweesprong: óf een neerwaartse spiraal van verbittering en zelfbeklag óf herstelde vitaliteit door loutering, bekering en het benutten van nieuwe inzichten en mogelijkheden voor maatschappelijke vernieuwing. De tijd waarin we leven doet ertoe. Wat zijn de principes die ons kunnen helpen de tweede weg in te slaan? Deze principes vormen de verbinding

tussen onze diagnose uit paragraaf II en onze concrete beleidsvoorstellen in paragraaf IV.

Herwaarderen van rentmeesterschap

De mens staat als denkend wezen niet boven de natuur, maar maakt er volop deel van uit. Het overleven van de mensheid hangt direct samen

*Christendemocraten
zijn geroepen
'rentmeesterschap' te
herwaarderen en radicaler
toe te passen*

met een gezonde ecologie. In de huidige, eenentwintigste eeuwse omstandigheden zijn christendemocraten geroepen het begrip rentmeesterschap te herwaarderen en het radicaler te gaan toepassen. Ons welbegrepen eigenbelang vraagt daar nu om. In onze relatie met de rest van schepping staat niet langer de darwiniaanse *survival of the*

fittest centraal, waarbij de natuur de concurrent is die we moeten zien te onderwerpen en vrijelijk kunnen gebruiken. In het huidige tijdsgewricht gaat het om het koesteren van de natuurlijke omgeving en hulpbronnen waarvan wij zelf uiteindelijk afhankelijk zijn. Rentmeesterschap gaat om het dienen van onze natuurlijke leefomgeving. De mogelijkheid voor mensen om in waardigheid te leven, ons geluk, vinden we mede in het welzijn van de rest van de schepping.

Herwaarderen intrinsieke motivatie

Intrinsieke motivatie, bezieling en beroepstrots zijn essentieel in ieders leven. Een herwaardering van het arbeidsethos is nodig. In het mechanische newtoniaanse perspectief waarin mensen top-down worden gestuurd met financiële prikkels, regulering en (streng) toezicht, zijn we het grote belang van intrinsieke motivatie goeddeels uit het oog verloren. Het mechanische perspectief, gebaseerd op controle en verifieerbare informatie, verliest aan kracht in een diensten- en kenniseconomie waarin het draait om gepassioneerd ondernemerschap, geïnspireerde creativiteit en bezielde dienstbaarheid. Een optimale inzet van talent vraagt eerder om het inspireren en bezielen van mensen dan om het sturen met alleen formele regels en financiële prikkels. Intrinsieke motivatie helpt mensen om weerstand te bieden aan de altijd aanwezige verleiding om voor het eigen kortetermijnbelang te gaan ten koste van anderen; top-down sturing stimuleert die verleiding juist, zeker als de top zelf ook voor deze verleiding valt.

Bezieling van mensen vraagt ook om een herwaardering van de geestelijke, verticale dimensie van het bestaan. Zo kunnen we het goede leven

ontdekken alsmede richtsnoeren ontwikkelen voor de keuzes waarvoor de snelle technologische ontwikkelingen ons plaatsen. Laten we openstaan voor onzichtbare dimensies van het bestaan. Daarbij kunnen we putten uit levensbeschouwelijke tradities alsmede nieuwe vormen ontwikkelen om spiritualiteit samen met anderen te delen, te beleven en vorm te geven. De stabiliteit van geestelijke waarden kan ons ook helpen om de moed op te vatten om nieuwe wegen in te slaan en om te gaan met de grote veranderingen die in deze tijd op ons afkomen en ons kunnen beangstigen.

Koesteren van deugdzaamheid

Het sturend vermogen van de markt en de overheid is beperkt. Formele regels kunnen simpelweg geen recht doen aan de dynamiek en de informatievoorsprong waar mensen op decentraal niveau over beschikken, en inspireren ook niet. Verder beperkt de onvoorspelbaarheid van de ethische dilemma's de reikwijdte van formele regels.

Het koesteren van morele sentimenten, deugdzaamheid en menselijke waarden wint daardoor aan belang. Deze correctie op de ego-economie vraagt om een heldere identiteit: wie zijn we en waartoe zijn we op aarde? Het gaat daarbij om het verheffen van mensen door mensen met elkaar te verbinden. Mensen vinden hun geluk mede in dat van de ander. We zijn er niet alleen voor onszelf, maar ook voor anderen, voor een groter geheel.

Werkenden vinden een deel van hun 'beloning' in het inzetten en ontwikkelen van hun talenten ten behoeve van het dienen van de ander – ook als ze in betaald werk daarvoor een geldelijke beloning ontvangen. Dit morele kapitaal is de smeerolie van een moderne samenleving waarin mensen hun talenten ontwikkelen en zich specialiseren in waar ze goed in zijn.

De overheid en de markt kunnen zonder dit morele kapitaal niet functioneren. Zonder dat kapitaal kan de overheid alleen met regelgeving die het gevaar loopt elke creativiteit te verstikken, het individuele belang parallel laten lopen met het belang van de samenleving als geheel. Vrijemarktwerving waarbij private partijen zelf kunnen experimenteren is dan niet of nauwelijks mogelijk. Een goed functionerende markt staat of valt met de waarden die richtinggevend zijn voor de keuzen die mensen maken. Het gaat dus vooral om de deugdzaamheid van de marktparticipanten, niet slechts om de deugdzaamheid van de regels.

Grenzen aan specialisatie

Intrinsieke motivatie vereist dat we werk zo organiseren dat mensen zichzelf weer kunnen zien als een deel van een groter geheel dat anderen dient. Het belang van inspiratie en bezieling kan grenzen stellen aan de specialisatie van mensen in deeltaken. Want mensen moeten zich verant-

woordelijk kunnen voelen en weten voor het grotere geheel. Daarvoor moeten we de verkokering overstijgen en integraal leren ontwerpen. Processen en systemen moeten integraal worden opgezet en ingericht, dat wil zeggen zodanig dat sociale, ecologische en economische aspecten optimaal worden geïntegreerd.

Eigenbelang loopt parallel met dat van anderen

De parallelliteit van belangen geldt niet alleen de ecologie maar ook de ander. Duurzame winst is alleen mogelijk als bedrijven anderen dienen door maatschappelijk toegevoegde waarde te leveren. Het welbegrepen eigenbelang vereist dat bedrijven zich richten op de belangen van de klant, de kapitaalverschaffers, de werknemers en andere belanghebbenden. Naarmate we meer leren onze eigen belangen op de wat langere termijn te beschouwen in plaats van ons blind te staren op onze kortetermijnbehoeften, verliest het darwiniaanse principe van *survival of the fittest* aan kracht. Meer aandacht voor duurzaamheid en het langetermijnperspectief betekent dat het welbegrepen eigenbelang meer op een lijn komt met het belang van anderen. Hebzucht waarbij het belang van anderen wordt geofferd voor het eigen kortetermijnbelang is niet alleen verkeerd, maar uiteindelijk ook dom.

EEN HOOPVOL PERSPECTIEF: DE PRINCIPES IN DE PRAKTIJK

Nu we vijf principes voor sociale en ecologische vernieuwing hebben geïdentificeerd gaan we in deze paragraaf elk van deze principes concreet toepassen op een aantal grote vraagstukken waarvoor onze samenleving staat.

Radicaal herwaarderen van rentmeesterschap

Ecologisch rentmeesterschap impliceert dat we rekening houden met de begrensdheid van onze planeet. We staan voor de uitdaging onze manier van leven, van produceren en consumeren zo in te richten dat we binnen het draagvermogen van de aarde blijven. De weg daarvoor is om onze op lineaire processen en verbruik van fossiele grondstoffen gebaseerde economie geleidelijk om te bouwen tot een kringlooeconomie waarin het uitputten van voorraden sterk wordt teruggedrongen. Daarvoor is in de eerste plaats van belang dat we energie leren te oogsten uit duurzaam beschikbare bronnen. De technologie daarvoor is beschikbaar. Waar het nu op aankomt, is het verder ontwikkelen en toepassen ervan te bevorderen, onder meer door te investeren in onderzoek en door institutionele hervormingen (netwerktoegang, slimme meters, het Kopenhagen-akkoord).

De energie-efficiëntie van de economie kan ook aanmerkelijk verbeterd worden door investeringen in de gebouwde omgeving, zowel op het terrein van energiebesparing als in het energieproductiepotentieel van gebouwen. De kas als energiebron is daar een uitgesproken voorbeeld van. Interessante mogelijkheden dienen zich ook aan op het gebied van elektrische mobiliteit, zowel wat betreft efficiënt energieverbruik als voor het verminderen van emissies (co₂, maar ook bijvoorbeeld fijnstof).

Een ander belangrijk aspect van een kringlooeconomie is het herontwerpen van productieprocessen en producten volgens het *cradle to cradle*-principe. Daarbij worden producten zo ontworpen dat ze een optimale levensduur voor de gebruiker hebben en aan het eind daarvan kunnen worden hergebruikt als grondstof voor een volgende productiecyclus. Hierdoor kan de productiviteit van materialen fors toenemen.

Een transitie naar een kringlooeconomie vraagt de komende decennia om veel innovatie. De kennisbasis daarvoor lijkt voorhanden, niet alleen door de eerdergenoemde energietechnologieën, maar ook door nieuwe mogelijkheden die beschikbaar komen uit de ICT, de nanotechnologie en de biowetenschappen. Samen met de inzichten uit de kwantumfysica openen deze de mogelijkheid om onze manier van leven aanmerkelijk duurzamer in te richten. Daarbij ontstaat ook perspectief op grote aantallen lokaal verankerde banen.

Herwaarderen intrinsieke motivatie

Het koesteren van intrinsieke motivatie vraagt dat mensen hun talenten voldoende kunnen onderhouden en aanpassen aan de steeds veranderende behoeften en omstandigheden. Op die manier kunnen mensen zich lange tijd blijven inzetten voor anderen op een plaats waar ze voldoening blijven vinden in werk dat goed aansluit bij hun innerlijke drijfveren. De blijvende, zinvolle participatie van mensen in de samenleving dient de sociale samenhang, deugdzaamheid en het arbeidsethos. Maar dit gaat niet vanzelf. Want naast de genoemde grote technologische veranderingen staan de wereldeconomie in de komende jaren heel wat uitdagingen te wachten in de vorm van klimaatverandering, vergrijzing en energieschaarste. De economie zal moeten leren functioneren met minder werknemers van onder de 50, energie, grondstoffen, krediet en risico. Dat vraagt om een andere manier van denken en produceren.

Mensen moeten in dat proces niet beschermd worden tegen het verlopen gaan van hun baan, maar geholpen worden bij het vinden van nieuw werk dat aansluit bij de fundamentele veranderingen in behoeften. Door de snelle technologische ontwikkelingen zijn gedurende het werkzame leven vaak nieuwe competenties nodig. Dat vraagt om nieuwe faciliteiten

om een leven lang leren te bevorderen – bijvoorbeeld leerrechten (zie ook verderop). Het is van belang dat er in samenwerking met het bedrijfsleven meer modulair onderwijs wordt aangeboden, waarbij mensen naast en in hun werk bijscholing ontvangen gericht op de specifieke behoeften van de werknemer. Er moeten nieuwe curricula worden ontwikkeld, gericht op volwassenen, die op een andere manier leren dan jongeren en hogeschoolden. Ook 'apk's' kunnen nuttig zijn: daarbij worden de vaardigheden en competenties van mensen vergeleken met de competenties die de samenleving vraagt op de lokale arbeidsmarkt.

Als werkenden de mogelijkheid krijgen om tijdig van functie, baan of zelfs beroep te wisselen en zich daarvoor toe te rusten blijft werken een uitdaging die beter is afgestemd op individuele talenten, drijfveren, omstandigheden en beperkingen. Zo krijgen werkenden meer regie over hun loopbaan en werken we aan duurzame participatie waarin mensen tot op hoge leeftijd anderen kunnen en willen blijven dienen. Bovendien kunnen werknemers met fysiek zwaar werk door een overstap naar een lichtere functie langer gezond en inzetbaar blijven.

Alleen door het menselijk kapitaal van de beroepsbevolking te koesteren kunnen we ondanks de vergrijzing goed blijven zorgen voor mensen die zich in een kwetsbare levensfase bevinden: kinderen en ouden van dagen. Het arbeidsintensieve karakter van niet alleen persoonlijke dienstverlening, zorg en onderwijs maar ook de kringloopeconomie vereist dat we zuiniger worden op mensen. Uiteindelijk komt dat ook de sociale relaties in een vergrijzende samenleving ten goede. Een hogere effectieve pensioenleeftijd biedt zowel de financiële ruimte als de stimulansen om te investeren in mensen. Een wegwerpeconomie kunnen we ons niet meer veroorloven, nu menselijk kapitaal mede door de vergrijzing steeds schaarser wordt.

Dit alles vraagt om een andere organisatie van de arbeidsmarkt. Verantwoordelijkheden en middelen dienen te worden herschikt ten behoeve van een duurzaam inzetbare beroepsbevolking. Werkgevers en werknemers worden op decentraal niveau aangesproken op hun verantwoordelijkheid voor inzetbaarheid en werkzekerheid en krijgen daarvoor de benodigde instrumenten. De voorstellen van de commissie-Bakker bieden hiervoor aanknopingspunten. De ww wordt een omgezet in een Werkverzekering (wv), gericht op het voorkomen van werkloosheid en snelle bemiddeling van werk naar werk. Individuele werkgevers krijgen een eigen risico: afhankelijk van de lengte van het dienstverband en het arbeidsverleden van de betrokken werknemer dienen werkgevers een periode loon door te betalen nadat ontslag is aangezegd. Werkgevers worden zo gestimuleerd om hun ketenverantwoordelijkheid voor menselijk talent waar te maken, zodat mensen niet al op jonge leeftijd zijn opgebrand.

Werknemers krijgen een persoonsgebonden participatiebudget dat overdraagbaar is tussen banen. Zo beschikken ze over middelen om hun inzetbaarheid op peil te houden. Het budget kan ook benut worden als inkomensaanvulling tussen twee banen, bij het aanvaarden van een minder belastende functie of deeltijdpensioen, bij het starten van een eigen bedrijf of bij onbetaald verlof. Door de huidige ontslagvergoedingen te storten in het participatiebudget worden meer rechten en voorzieningen meeneembaar en overdraagbaar gemaakt als mensen van baan veranderen of de overstap maken van werken in loondienst naar zelfstandig ondernemen. Daardoor kunnen werknemers die niet meer tevreden zijn over hun huidige werkkring en er onvoldoende inspiratie meer vinden zelf de regie nemen. Werknemers worden minder afhankelijk van hun huidige werkgever. Degenen die in het begin van hun leven weinig publiek gefinancierd onderwijs hebben ontvangen kunnen als onderdeel van hun participatiebudget extra leerrechten krijgen die op latere leeftijd nog verzilverd kunnen worden.

Een dynamische economie vraagt om nieuwe zekerheden. Vakbonden dienen meer in te zetten op rechten die overdraagbaar zijn tussen banen. Zij zijn door hun kennis en ervaring ook geschikt om te fungeren als transitieorganisaties die mensen helpen bij de juiste keuzes en overgangen op de arbeidsmarkt. Verder moeten ze met werkgevers concrete afspraken maken over de ketenverantwoordelijkheid van werkgevers. Dan gaat het bijvoorbeeld om investeringen in scholing en het vergroten van de inzetbaarheid, werkzekerheid en aanpassingsvermogen van oudere werknemers, zodat deze langer met plezier en op productieve wijze kunnen doorwerken. De uiteindelijke overgang van betaald werk naar uittreding kan bovendien vaak beter geleidelijk plaatsvinden, bijvoorbeeld via deeltijdconstructies. Ook eerder in hun leven dienen mensen meer vrijheid te krijgen om in te spelen op hun veranderende privéomstandigheden en voorkeuren. Dat dient hun gezondheid en productiviteit – ook op hogere leeftijd.

HERSCHIKKEN VAN OVERHEIDSMIDDELEN

Overheden kunnen betere prikkels creëren ten behoeve van een duurzaam inzetbare beroepsbevolking. In de arbeidsongeschiktheidsverzekeringen zijn de afgelopen jaren grote stappen voorwaarts gedaan, maar in de ww zijn verdere hervormingen geboden. Het geleidelijk verhogen van de spilleeftijd voor de low biedt naast stimulansen ook budgettaire ruimte om meer te investeren in het menselijk kapitaal van de Nederlandse beroepsbevolking. Meer in het algemeen dienen binnen de overheidsbegroting middelen te worden verschoven van nazorg naar voorzorg (onderwijs, innovatie, milieu-investeringen, energiebesparing). Voorkomen

is beter dan genezen. Middelen die nog consumptief worden aangewend kunnen worden geïnvesteerd in zaken die voor jongeren en toekomstige generaties van belang zijn. De vraaguitval als gevolg van de crisis moeten we niet repareren door op de oude voet door te gaan met consumptie maar door meer te investeren in een duurzame kenniseconomie die draait met minder energie, minder vervuiling en minder jonge mensen. Die vraaguitval kan ook worden aangepakt door minder te sparen voor pensioen en meer te investeren in de inzetbaarheid van mensen, zodat ze hun talenten langer kunnen inzetten op de arbeidsmarkt.

Koesteren van deugdzaamheid

Het koesteren van moreel kapitaal vereist dat we ruimte scheppen voor maatschappelijke verbanden die dit morele en sociale kapitaal opbouwen en onderhouden. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om het gezin, de media, de school en kerken. Maar ook bedrijven zijn plaatsen waarin mensen leren zich in te zetten voor anderen, namelijk door middel van *learning by doing*. Intensieve relaties op een kleinschalig, lokaal niveau zijn essentieel om het morele kapitaal te koesteren dat belangrijk is voor een goed functionerende globaliserende economie.

LOKALE GEMEENSCHAPPEN

Een sterke concurrerende economie die veel vraagt van het aanpassingsvermogen van mensen kan niet zonder gezonde gemeenschappen op lokaal niveau. Deze lokale gemeenschappen hebben een belangrijke taak bij het opbouwen van moreel kapitaal. Dan gaat het bijvoorbeeld om jongeren te leren samenwerken en duurzame relaties op te bouwen (door anderen

te dienen, hen te vergeven en te leren van eigen fouten). Eigen verantwoordelijkheid gaat nu eenmaal niet vanzelf.

Het lokale niveau speelt ook een centrale rol bij welzijnszorg voor hulpbehoevende ouderen. De sectoren die menselijk en moreel kapitaal opbouwen en onderhouden – het onderwijs en de zorg – worden steeds belangrijker en nemen een

steeds groter deel van de werkgelegenheid voor hun rekening. Juist in deze sectoren zijn lokale verankering, deugdzaamheid, intrinsieke motivatie en waarden van groot belang. Het gaat hier om de menselijke maat. Verder krijgt de kringloopeconomie in belangrijke mate vorm op lokaal niveau.

Een groene economie en een vergrijzende samenleving bieden ook perspectief aan mensen met sociale achterstanden

De transitie naar een duurzame, efficiënte energiehuishouding met een toenemend deel decentrale opwekking vormt een belangrijke impuls voor de lokale economie, door daaraan verbonden bouw-, installatie-, en onderhoudswerkzaamheden. Niet alleen in de persoonlijke dienstverlening maar ook op deze terreinen ontstaan voor laaggeschoolde arbeid lokaal verankerde banen die niet direct concurreren met het buitenland.

Zo bieden een groene economie en een vergrijzende samenleving ook perspectief aan mensen met cognitieve beperkingen en sociale achterstanden. Ook veel ouderen kunnen in de toekomst actief zijn in de arbeidsintensieve lokale zorg- en kringlooeconomie. Dit alles dient de sociale samenhang, omdat het voorkomt dat grote bevolkingsgroepen – zoals allochtonen en ouderen – afhankelijk worden van eenzijdige inkomensoverdrachten en zich opsluiten in hun eigen wereld, mokkend omdat zij zich slachtoffer voelen, of op zoek naar zondebokken. Laten we mensen verheffen door ze uit te dagen zich met anderen te verbinden – met name ook op het lokale niveau. In een gezonde samenleving is iedereen nodig en wordt van iedereen ook wat verwacht.

LOKALE OVERHEDEN EN DECENTRALISATIE VAN BEVOEGDHEDEN

Het toenemende belang van lokale gemeenschappen als pendant van en tegenwicht tegen de globalisering en als voedingsbodem voor moreel en sociaal kapitaal impliceert ook meer verantwoordelijkheden voor lokale overheden. Recente hervormingen zoals de decentralisatie van budgettaire verantwoordelijkheden in de Wet werk en bijstand (wwb) en de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) gaan al in deze richting. De steeds grotere financiële verantwoordelijkheden en de daarmee gepaard gaande financiële risico's vragen om een uitbreiding van het lokale belastinggebied.

Ook op lokaal niveau lijkt meer samenwerking tussen overheid en het lokale bedrijfsleven geboden bij het aangaan van lokale uitdagingen: de vergrijzing, scholing van de jeugd, het activeren van achterstandsgroepen, het bieden van stageplaatsen aan jongeren en het vorm geven aan een lokale kringlooeconomie en aan decentrale opwekking van energie.

GEEN DICTGETIMMERDE OVERHEIDSREGULERING

De centrale overheid dient te waken voor het uithollen van het morele kapitaal in de private sector. Het is niet verstandig om verantwoordelijkheden over te nemen door middel van dichtgetimmerde regelgeving. De overheid dient de verleiding te weerstaan om via gedetailleerde regelgeving het handelen van private partijen te sturen. Dergelijke regelgeving staat zelfstandig ethisch handelen in de weg en erodeert intrinsieke drijfveren. Hoe meer mensen worden geconfronteerd met regels die hun van

bovenaf worden opgelegd, hoe minder ze zich verantwoordelijk voelen voor hun gedrag. Het gaat dan immers puur om het naleven van regels, in plaats van welbewust moreel te handelen en morele dilemma's zelf te doordenken. Wie mensen van hun verantwoordelijkheid berooft, stimuleert onverantwoordelijk gedrag, omdat mensen hun verantwoordelijkheid uitbesteden aan de regelgevers. Het aanleren van morele principes heeft dan ook de voorkeur boven het afdwingen van regels. *Principle-based* en doelregulering hebben de voorkeur boven *rule-based* en middelregulering.

Ook in het bedrijfsleven zelf ligt top-down sturing steeds minder voor de hand in een dynamische kenniseconomie. Mensen op de werkvloer beschikken over een informatievoorsprong ten opzichte van het centrale management. Doordat ze dichter op de markt zitten kunnen ze sneller en flexibeler reageren op onvoorspelbare ontwikkelingen in een dynamische omgeving.

BETROUWBARE OVERHEID

Ook duurzame overheidsfinanciën zijn van groot belang. Er moeten geen onbetaalde rekeningen worden doorgeschoven naar toekomstige generaties. De overheid moet niet meer beloven dan ze kan waarmaken. Dat zou funest zijn voor het vertrouwen; want een samenleving waarin beloften niet worden nagekomen verliest aan kwaliteit. Herstel van vertrouwen vraagt om een overheid die op geloofwaardige, voorspelbare wijze haar financiële grenzen respecteert. Het koesteren van deugdzaamheid begint bij een overheid die het goede voorbeeld geeft.

Grenzen aan specialisatie

Grenzen aan de specialisatie laten zich voelen in de wetenschap. Interdisciplinair onderzoek wint aan belang, evenals het studenten leren te werken in interdisciplinaire teams. Naast vergaande specialisatie doen universiteiten er ook goed aan studenten zicht te geven op wat het goede leven inhoudt en hoe zij daaraan vanuit hun vakgebied concreet kunnen bijdragen in de samenleving nu en straks. Dat geldt met name voor de sociale wetenschappen. Vergaande specialisatie conform de praktijk binnen de natuurwetenschappen stuit op haar grenzen.

Een ander terrein waarin specialisatie tegen haar grenzen oploopt is bij de verdeling van leren, werken, zorgen en rusten over de levensloop. Leren, werken, zorgen en rusten zullen meer in elkaar overlopen en meer met elkaar worden gecombineerd. Dit heeft in de eerste plaats te maken met de combinatie van een langer arbeidzaam leven en de snelle technologische ontwikkelingen die vraagt om een beter onderhoud van vaardigheden en talenten. Leren en werken zullen meer met elkaar worden gecombineerd – ook in het begin van het arbeidzame leven, want veel jongeren leren beter

in de praktijk. Ook later in de loopbaan is (vaak) bijscholing nodig. Dit alles pleit voor een stelsel van leerrechten die ook op latere leeftijd nog verzilverd kunnen worden.

Maar ook de feminisering van de arbeid speelt een rol bij een minder sterke specialisatie in werk en zorg binnen het gezin. De feminisering van arbeid zet zich door in een vergrijzende kenniseconomie. Dat vraagt om een andere taakverdeling in het gezin. Ook hier is sociale innovatie geboden met nieuwe loopbaanpatronen die beter aansluiten bij zorgende werknemers. De werknemers van de toekomst zullen hun werk combineren met zorg voor kinderen en ouden van dagen. Want het uitbesteden van deze zorg aan anderen stuit op grenzen vanwege het belang van intrinsieke motivatie bij het onderhouden van duurzame menselijke relaties. Mensen willen zelf zorg verlenen aan degenen die hen dierbaar zijn. Het pensioen zal eveneens opnieuw worden uitgevonden. Veel ouderen zullen in de toekomst niet alleen rusten en van hun vrije tijd genieten maar zich ook inzetten voor anderen door te werken in deeltijd – vaak ook in de arbeidsintensieve lokale zorg- en kringlooeconomie. Ze ontvangen een deeltijdpensioen, zodat een arbeidsinkomen en een pensioeninkomen elkaar aanvullen. Verder zullen pensioensystemen en arbeidscontracten zo moeten worden ingericht dat mensen het tijdstip en snelheid van het geleidelijk terugtrekken uit het betaalde arbeidsproces zelf kunnen kiezen op basis van hun persoonlijke voorkeuren en omstandigheden.

Ook op het gebied van ecologische duurzaamheid moeten we van specialisatie naar integratie. Producten en productieprocessen die het milieu minder belasten kunnen alleen interdisciplinair, op basis van kennis uit meerdere gebieden, bijvoorbeeld ICT en biologie, worden ontwikkeld.

Eigen belang loopt parallel met dat van anderen

MAATSCHAPPELIJK VERANTWOORD ONDERNEMEN

Maatschappelijk verantwoord ondernemen (mvo) is een welkome invulling van het besef dat winst alleen duurzaam kan zijn als een bedrijf waarde toevoegt aan de samenleving. Elk bedrijf dient zich dezelfde zijnsvraag te stellen: wie dienen we en hoe kunnen we dat duurzaam waarmaken?

Duurzame winst is een gevolg van waardevolle dienstbaarheid. Het bedrijf is er niet voor zichzelf; het is er voor de ander.

Ondernemingen doen er goed aan hun bijdragen aan de samenleving niet alleen te meten met hun kortetermijnwinst, maar ook andere indicatoren te ontwikkelen voor de waarde die zij toevoegen aan de samenleving.¹ Op die manier krijgt een bedrijf een beter beeld van de bijdrage aan de samenleving en daarmee van de kwaliteit en de duurzaamheid van de winst.

De kortetermijnwinst is daarvoor slechts een imperfecte maatstaf in een complexe, dynamische samenleving. De score op meerdere indicatoren is mede bepalend voor de winstgevendheid op de lange termijn – een belangrijke randvoorwaarde voor de duurzaamheid van het bedrijf.

Het langetermijnbelang van het bedrijf als samenwerkingsverband tussen verschillende belanghebbenden loopt dus parallel met dat van de rest van de samenleving in het algemeen en met dat van de direct belanghebbenden in het bijzonder: aandeelhouders, werknemers, leveranciers en klanten. Ook voor het bedrijf, het management en de andere belanghebbenden geldt dat het welbegrepen eigenbelang verborgen ligt in het dienen van de ander. Deze visie op mvo spoort goed met het belang van intrinsieke motivatie. Intrinsieke motivatie helpt belanghebbenden om de belangen van anderen in het oog te houden, ook al staat dat op gespannen voet met het eigen kortetermijnbelang.

Het verschil tussen for-profit- en non-profitondernemingen wordt kleiner. For-profitbedrijven krijgen meer oog voor hun maatschappelijke verantwoordelijkheden, en non-profitbedrijven stellen zich zakelijker op omdat ze worden afgerekend op heldere criteria voor hun maatschappelijke bijdragen. In markten concurreren deze verschillende soorten ondernemingen met elkaar en leren ze van elkaar.

PUBLIEK-PRIVATE SAMENWERKING

Veel van de grote maatschappelijke uitdagingen van deze tijd hebben een publiek karakter maar vereisen ook innovatie, creativiteit en ondernemerschap. Deze elementen zijn ook vereist bij het vormgeven van belangrijke, complexe publieke infrastructuur: de fysieke (vervoers)infrastructuur maar ook de financiële, elektronische en energie-infrastructuur. Samenwerking tussen de overheid en private partijen is daarom vaker geboden. Dit heeft ook consequenties voor het mededingingsbeleid. Concurrentie blijft belangrijk, maar daarnaast moet het ook mogelijk zijn voor bedrijven om tijdelijk samen te werken in joint ventures en netwerken om zo publieke belangen te kunnen dienen.

INTERNATIONALE SAMENWERKING TUSSEN OVERHEDEN

Politieke concurrentie in een democratie stimuleert politici om rekening te houden met de belangen van kiezers. Beleidsconcurrentie tussen overheden is een extra impuls om het vestigingsklimaat op peil te houden en burgers te dienen. Maar deze beleidsconcurrentie loopt ook tegen grenzen op in het licht van de mondiale en grensoverschrijdende uitdagingen waarvoor ‘ruimteschip aarde’ zich geplaatst ziet: de klimaatcrisis, schaars- te aan grondstoffen en energie, de voedselcrisis, de vergrijzing, migratie,

besmettelijke ziekten en terrorisme. Deze uitdagingen vragen om meer internationale samenwerking tussen landen in plaats van concurrentie op basis van de darwiniaanse *survival of the fittest*.

De kredietcrisis is mede te wijten aan een mismatch tussen internationale politieke integratie enerzijds en internationale economische integratie anderzijds. Op internationaal niveau worden de markt en de financiële sector onvoldoende gedisciplineerd door een sterke overheid. Het toezicht op grensoverschrijdende banken was onvoldoende. De grote landen trokken zich niets aan van de waarschuwingen van het IMF over de grote onevenwichtigheden op de betalingsbalansen. De Aziatische landen sparen mede zoveel omdat ze zich niet goed vertegenwoordigd voelen in het IMF en bang zijn dat ze hun toegang tot de internationale kapitaalmarkt verliezen, zoals in de Azië-crisis van eind jaren negentig.

We kunnen de mismatch tussen de geringe politieke integratie en de grote economische integratie op twee manieren oplossen: minder economische integratie of meer politieke integratie. We staan ook daar op een

*Europa is een
laboratorium voor
vrijwillige samenwerking*

historisch kruispunt. Keren landen en culturen zich van elkaar af of gebruiken we deze crisis om de internationale samenwerking tussen landen te intensiveren? De eerste weg leidt tot verlies van welvaart en vrede. De tweede weg resulteert

in een vreedzamere, welvarender wereld die de grensoverschrijdende problemen voortvarend aanpakt. Landen moeten nieuwe manieren vinden om soevereiniteit met elkaar te delen. Het gaat om het heruitvinden van de internationale rechtsorde en internationale *governance*.

Europa kan een voortrekkersrol spelen bij deze opdracht, want Europa is het laboratorium voor vrijwillige samenwerking. Landen streven gezamenlijke doelen na, bepalen spelregels over eerlijke concurrentie en hanteren gedeelde normen en waarden. De kracht van Europa is eenheid in verscheidenheid. Verder is Europa de brug tussen het westen en het oosten, dat wil zeggen tussen het Amerikaanse model, dat concurrentie en de markt benadrukt, en het oosterse model, waar samenwerking en collectiviteit vooropstaan. Het oude Europa staat voor een historische opdracht om met één stem te spreken op het mondiale podium, zodat het met Amerika en China de wereld kan leiden in een multipolaire configuratie. Europa kan een sleutelrol spelen bij het werken aan een wereld waarin voldoende samenwerking is om de mondiale problemen, zoals de klimaatverandering, het hoofd te bieden en waar samen spelregels voor eerlijke concurrentie worden afgesproken. Op die manier kunnen we op weg naar

een nieuwe balans tussen internationale concurrentie en internationale samenwerking. Internationale samenwerking geldt niet alleen de politiek, want goed bestuur kan niet zonder een partnerschap van regeringen, burgers en het bedrijfsleven.

INTERNALISEREN VAN EXTERNE EFFECTEN (DOOR JUISTE PRIJSSIGNALEN)

De overheid kan helpen externe effecten van producten (zoals vervuiling) via het fiscale systeem te internaliseren in kostprijzen. Ook daarbij is internationale samenwerking geboden, want alleen zo kunnen internationale handelsstromen met minimale kosten in de fiscale heffingen worden betrokken. Ook kan op die manier goed recht worden gedaan aan grensoverschrijdende milieuproblemen en kan het scheeftrekken van concurrentieverhoudingen worden voorkomen.

Een ander fiscaal terrein waarop internationale samenwerking van belang is, betreft het verminderen van de fiscale prikkels voor schuldfinanciering. Deze prikkels hebben bijgedragen aan de kredietcrisis. Voor elk land afzonderlijk is het echter onaantrekkelijk om de fiscale faciliteiten voor schuldfinanciering aan te pakken, omdat het daarmee de concurrentiekracht van het bedrijfsleven aantast. Daarom zijn internationale afspraken nodig.

OPROEP TOT HERORIËNTATIE EN HERBRONNING

De huidige crisis is niet alleen financieel-economisch van aard, maar heeft ook ecologische en culturele wortels. Kansrijk beleid om de crisis te overwinnen zal dus moeten inspelen op elk van deze aspecten en zich dienen te baseren op de feitelijke omstandigheden die zich thans aandienen: vergrijzing, snelle technologische ontwikkeling, overbelasting van ecosystemen, alsmede energie- en grondstoffenschaarste. Zo bezien is de crisis een aanmoediging en een kans om via sociale en ecologische vernieuwing te komen tot een gerevitaliseerde economie in een duurzamer functionerende samenleving. Geestelijke en morele heroriëntatie en groei, met name gericht op het beter behartigen van gezamenlijke en langetermijnbelangen, zijn daarvoor onontbeerlijk.

Complexiteit vraagt om een gemengde economische orde

De vraag hoe in het geschetste perspectief de taakverdeling tussen overheid, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties – en daarmee de economische orde – zich zal ontwikkelen, is niet in algemene zin te beantwoorden. Wel is te verwachten dat door de toenemende complexiteit van de samenleving en de vraagstukken die moeten worden opgelost, de samenwerking tussen de genoemde actoren intensiever zal worden. De sa-

menhang der dingen in een hoogontwikkelde samenleving vraagt om een afgestemde en geïntegreerde manier van werken. Private partijen zullen daarbij ook verantwoordelijkheid moeten nemen voor publieke belangen. Het gemengde karakter van onze economische orde zal daardoor nog verder worden geaccentueerd.

Verantwoordelijkheidsverdeling over de hoofdrolspelers

Hoe in concrete situaties de rolverdeling tussen de verschillende partijen uitvalt, hangt af van de specifieke omstandigheden; is dus, met andere woorden, situationeel bepaald. Dat laat zich goed illustreren aan de hand van de terreinen van vernieuwing en heroriëntatie die in dit artikel worden aanbevolen.

Op het terrein van ecologische vernieuwing is de transitie naar een duurzame energiehuishouding van cruciaal belang. Door de voorsprong die de bestaande energie-infrastructuur heeft zal die transitie alleen voldoende snel en succesvol kunnen verlopen als de overheid daarin het voortouw neemt en een zware rol vervult. De institutionele vormgeving van de energiemarkt zal zodanig moeten worden veranderd dat duurzame energieproductie wordt bevorderd. We zouden daarbij een voorbeeld kunnen nemen aan Duitsland, waar dat, via het verschaffen van netwerktoegang en prijsmaatregelen, op succesvolle wijze is gebeurd.

Bij de bepleite vormen van sociale vernieuwing ligt het meer voor de hand dat werkgevers en werknemers en hun organisaties het voortouw nemen. Het ontwikkelen van eigentijdse arbeidsorganisaties en -patronen, waarin werken, leren en zorg gecombineerd kunnen worden, alsmede de bijbehorende arrangementen, is primair een zaak van het bedrijfsleven en hun organisaties. Hetzelfde geldt voor het scheppen van meer flexibiliteit aan het einde van de loopbaan door aanpassingen in het pensioenstelsel. De rol van de overheid in dit domein laat zich aanzien als meer faciliterend van aard, bijvoorbeeld fiscaal, maar ook door ondersteunende, eventueel kanaliserende wetgeving.

Morele en spirituele ontwikkeling is in eerste aanleg een zaak van mensen en hun verbanden zelf. Naarmate zich daaruit nieuwe waardepatronen ontwikkelen zal dat doorwerken in de preferenties die mensen tot uiting brengen, zowel op de markt als in het publieke domein. Maatschappelijke organisaties kunnen hierin een belangrijke activerende rol spelen. Uiteindelijk moet de overheid, waar passend en mogelijk, zorgen voor codificatie.

Nieuw hoopvol perspectief

Alles overziende bevinden we ons in een boeiende en uitdagende fase van de maatschappelijke ontwikkeling, althans als we de crisis willen

zien, zoals hier bepleit, als een oproep tot vernieuwing, heroriëntatie en herbronning. Op basis daarvan kan een nieuw hoopvol perspectief worden gecreëerd dat angst voor de toekomst kan helpen overwinnen en dat de inspiratie en het vertrouwen biedt om verantwoordelijkheid te nemen voor de toekomst. Het is aan de christendemocratie als politieke beweging om daarin een leidende rol te pakken.

Noot

1 Iets dergelijks geldt voor de maatstaf van het nationale inkomen. Deze indicator voor de kwaliteit van de sa-

menleving dient te worden aangevuld met andere indicatoren op sociaal en ecologisch terrein om de kwaliteit en de duurzaamheid van de economische groei te kunnen inschatten.